

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелзэн

№ 86 (16246) ◊ 2000 чылдың август 3, четверг ◊ Ат салган шагы ◊ Садар өртээ 3 рубль. 19.30

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

Күүсекчи чурумну күштелдирер

Тыва Республиканың Чазанын июль 25-те болган хуралына ТР-нин Чазанын 1992 чылдан 2000 чылдын июль айга чедир хүлээп ап турган доктаалдарын канчаар күүсеттин турарынын дугайында айттырны чугаалашкан. Бо талазы-биле Чазак доктаалдарының төлөвилелин бирги номчулганында хүлээп алгаш, чамдык эдилгелерин, немелдерин аңа кирерин Чазак кижигүннери дугуржуккан. ТР-нин Чазанын август 1-де болган хуралына бо айттырны ийи дугаар чугаалашкан. Бо талазы-биле динналыгын Чазак Баштыңынын орадакчызы И. Н. Товариштай кылган 1992 чылдан 2000 чылдын июль айга чедир 102 доктаалды Чазак хүлээп алган. Контролдап хынаар болгаш хоюлду-дурум камгалаар органнарже тогаргай хемчеглерин алыр-быле 42 Чазак доктаалын чоруткан. Чазактын доктаалдары күүсеттин талазы-биле ажылды чогуур денелге тургуспаан демделгезин. Россия моол күрүнө кызыгаарынын Тыва уластуун камгалаарына ТР-нин Чазак үдү киңээнгейни

салып келген. Бо айттыр талазы-биле 12 доктаалды хүлээп алган, оларнын 22 пунктузу күүсеттинмезин. Кожууннар чагыргалары хемчеглерин хөй нуруузу амдыралда боттан-дырбаан. Малдын учедун чурумчудар, оон кададын, хайгааралдын эки организаастаар. Кызылдын кызыгаар отрядына өглер, аъттар, малдар бээр арганы дилеп тывар ажылды чорутпаан. Экономикагыт кем-херек үүледишикинери-биле демиселди күштелдирерин айткан доктаалдарын күүсеттеди чедип алдынаан.

Чазактын хүлээп ап турган доктаалдарын амдыралга боттандыра-биле күүсекчи сагыла-чурумну күштелдирерин хуралга чугула деп көргөн. Доктаалдын төлөвилелин ийги номчулгада хүлээп алгаш, оон сайгарылазын ам-даа уламчылаарын хурал шиттирлээ. ТР-нин орадакчы-президентизи А. А. Мельников сөс алгаш, бо айттырны Чазактын калбак хуралына улам хандыр, бүгү талагыт шынгы чугаалажып көргөш, доктаалды хүлээп алдыр чугаалаан.

Ырбанда байдалды чогумчудар

Току кожуунун Ырбанын чурттакчыларынын чагаанын талазы-биле

Россия Федерациязынын Президентизи В. В. Путинин болгаш ТР-нин

Президентизи Ш. Д. Ооржактын даалгазын күүседире-биле суурнун социал-экономикагыт байдалын өөренип көөр дээш чурттакчыларын хуралын эрттирген Орта чүве чугаалааннар Ырбанын социал-экономикагыт хөгжүлдезинге четпестерни, чонун амдыралын, ажил-инжиге таваржып турар бергелерин илередип, оларны эдеринин талазы-биле дээштиг хемчеглерин Чазактан алырын дилээп Ылангыя ыш белеккээр уластуун ажил-инжиге чорудулганына деткимче көргүзерин, Ырбанын дизель электростанциязын республиканын

ажылдарын Би-Хем, Танды кожууннарда, Кызыл хоорайда эки организаастаан. Оон-биле чергелештир чамдык кожууннар өөредилге албан черлеринин септелгезин оожум чорудуп турарын айткан Оларга Сут-Хөл, Тес-Хем, Эраин кожууннар хамааржыр. Тандынын Межегейде школа-интернат, Бай-Тайганын Кызыл-Дар ортумак школы септелгезин дооскан. Дыка хөй школа, уруулар, садтар аар-саар септелгезин дооскан. Чазактын бо айттыр талазы-биле хүлээп алган доктаалында өөредилге албан черлеринин капитал септелгезин дооскан. Чазактын бо айттыр талазы-биле хүлээп алган доктаалында өөредилге албан черлеринин капитал септелгезин дооскан. Чазактын бо айттыр талазы-биле хүлээп алган доктаалында өөредилге албан черлеринин капитал септелгезин дооскан.

Септелге кидин түлүк

Тыва Республиканын өөредилге албан черлеринин капитал септелгезин дооскан. Чазактын бо айттыр талазы-биле хүлээп алган доктаалында өөредилге албан черлеринин капитал септелгезин дооскан. Чазактын бо айттыр талазы-биле хүлээп алган доктаалында өөредилге албан черлеринин капитал септелгезин дооскан.

“Тывакоммунэнерго” бүдүрүлгезинин балансызныче шилчидерин, чурттакчы чонун амдырал чуртталгазын чогумчударынче уланган хемчеглерин шиттирлээрин чугулага көргөннөр. Току кожуунун Ырбан суурнун экономикагыт байдалын турумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында айттырны Чазак кижигүннери сайгарып көргөн. Түннелинде суурнун экономиказынын бааза адырларын, ыш белеккээр үдестирүү, анын-тынын ажил-инжиге, социал адырны хөгжүлдерин тогаргай хемчеглерин айткан доктаалды хүлээп алган.

Тыва Республиканын өөредилге албан черлеринин капитал септелгезин дооскан. Чазактын бо айттыр талазы-биле хүлээп алган доктаалында өөредилге албан черлеринин капитал септелгезин дооскан. Чазактын бо айттыр талазы-биле хүлээп алган доктаалында өөредилге албан черлеринин капитал септелгезин дооскан.

тал септелгеге хергелеттинер акшаны дүрген шилчидип бээрин дааскан. Чазак кижигүннери өөредилге черлеринин септелгези чүгээр чоруп турарын, сентябрь 1-де ол доостурун, өөредилге чылы бүгү школаларга саадаашкын чокка эгелээрин айткан.

“Шынның” юбилеи

Республиканын национал солуну “Шынның” бир дугаар номери үнгенинде бээр 2000 чылдын август 75 чыл болур. Бо болушкунун Тыва Республиканын амдыралына улуг ужу-дузалыгын барымдаалааш база республиканын Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүнө комитетинин, “Шынның” коочуннарын дилээ-биле солунун юбилейин эрттирер дугайында доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган. “Шын” солунун үндээлтинип тургустунганында бээр 75 чылга тураскааткан байырыг хуралды 2000 чылдын август 25-те эрттирерин шиттирлээ. Байырлалды белеккээр болгаш эрттирер организациягыт комитеттин составын баддылаан, ону ТР-нин Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүнө комитетинин даргазы А. С. Серен удуртур. Байырлалдын хемчеглерин эрттиреринче чаргыдаар ашка-көпөгени Чазак тускайлап берген. Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧИИГЕЛДЕЛИГ ЧАГЫДЫЛГА АЙЫ

Август 31-де “ШЫН” солун 75 харлаар.
Байырлалга Силерге белек кылдыр ЧИИГЕЛДЕЛИГ ЧАГЫДЫЛГА АЙЫН чарлап тур бис.
Август 1-ден 31-ге чедир 2001 чылдың 6 айында чагыдылга өртээ 95 рубль хевээр артар.
Сентябрь 1-ден эгелеп “Шын” солунун чагыдылга өртээ улгадыр. “Шын” солунун чиигелделиг чагыдылганын кылып алырынче далажынар!

Чагыдылга кандыгыл?

2000 чылдың ийги чартында чагыдылга бистиңде кандыг чоруп турарын билеп алыр сорулга-биле Федералдыг почта харылзаа белдирин чагыдылга талазы-биле харылап турар орадакчы дарга Айлаң Хомушкы-биле ужуражып чугаалаштым.

Кожуунун чурттакчы чону төп солуннары чугаалаваска, тус чер солуннары: “Шынның” 442, “Тувииск правданы” 14, “Эфирни” 36, “Эне сөзүн” 29-ту, “Центр Азия” солуну 39, “Сылдысчыгашты” 30, “Тыванын аныктарын” 2-ли, “Хемчиктин сылдызын” 20, “Хем-Белдерин” 1-ни чагыдып алган бооп турар. Албан организация черлеринден дугаары 13 профтехучилище, культура килдизи, кожоно, сан-хөө килдизи, электрлиг харылзаа салбары болгаш кожуунун федералдыг харылзаа салбары хөй санныг чагыдылгаларын кылып, өскелерге үдөгөр-чижек болуп ужурул. Ол ышкаш чеже-даа берге болза, Тээли суурнун чурттакчылары Татар-оол Куулар, судья Алена Барг-оол, эмчи Татьяна Тичен, башкы чок болуп турар. Кожуунда аныктар-биле ажилдаар тускай килдис бар.

Ук килдис чүну кылып турар ирги, аныктар чүге чагыдылга чоруп деп айттыргаларга харымдан берген болза. Ол-дур ол, дарый дээштиг хемчезин алыр негетинин турар аарышкылыг черлеривистин бирээзи. Ол ышкаш “Эне сөзү”, “Хемчиктин сылдызы” болгаш өске-даа солуннары өреге бурзуу чагыдып алыр күзеничиг. Оон башка чүну кылдыр бис. Солун номчувас, радио дынавас, телевизор база көрбестир бис. Кожуунда 13,5 мун кижини 12924,9 чагыдылга чок деп болап келдирге, “чоокка чованчыг, ыракка ыянчыг” чүве-дур оон. Ынчангаш бо талазы-биле кожуун чагыдылга дээштиг хемчеглерин алыр боор деп идегеш, бо чүүлдү бижидим.

Салчак САРЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга кожуун.

Арга кирери төлөвилериг

Эртен пятницада Бай-Тайга кожуунун Төлөлекчилер хуралы кожуун чагыргазына болуп эртен. Анаа Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын Конституцияларын езугаар кожуун девискээринге тыва дылдын магалдыгын канчаар күүседип турарынын дугайында болгаш кожуун девискээринден кат, тоорук, өске-даа ажыктыг байлактарын чып ажыргалаан дээш өртөк-үне доктаадыр дугайында айттырларын чугаалажып көргөн. Хуралга Бай-Тайга кожуун чагырыкчызы Владимир Салчакович Очур-оол, оон, экономика талазы-биле орадакчызы Михаил Сентябрьевич Монгуш олар киржип, делгеренгей чугааны кылганнар. Бирги айттыр талазы-биле тыва, орус дылдар кожуун девискээринге денге ажыглаар болгаш бүгү-де эдрестерин баштай тывалап бижир, а орус дыл аңаа чергелештир (параллельдиг) чоруп турарын чедип алдырны шиттирлээ. Садиктерге болгаш школаларга ийи дылды денге өөренерин чедип алыр сорулганы салганнар. А ийги айттыр талазы-биле арга кирерде хамааты бурзуу билеттиг болуп, оон өртээ 5 рубль.

Сарыг-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга кожуун.

Келир хүнү чоокшулаан

Август 31-де Тыва Республиканын орадакчы-президентизи А. А. Мельников Россия Федерациязынын Президентизинин Сибиринин федералдыг округунда бүрүн эргелиг төлээзи Л. В. Драчевскийнин Тывага келиринин дугайында хурал эрттирген. Ол Л. В. Драчевскийни бо хүнерде тыва чуртунга аалдап келиринин сорулгазынын болгаш чедип баргы дег объектилеринге белектер амдырал чорударынын талазы-биле тускай амжалын бөлүктү тургускаанын дугайында тайылбырын кылган. РФ-тин Президентизинин Сибиринин федералдыг округунда бүрүн эргелиг төлээзи Л. В. Дра-

чевскийнин бирги хүнүнде баар черлери колдуунда Кызыл хоорайда Алдан-Маалдыр аттыг музей, республика эмнелгелери, “Каа-Хем” хөмүр-даш уургайы, Кызылдын чыгыр-электри төвү планнат тынып турар. Ийги хүнүнде кыдыг кызыгаар черлерде чурттап турар. Току кожууннарынын девискээри болгаш оларнын чоок кавызында чурттап турар малчы коданнар, иви мал ажил-агыянын кадарчыларын ажил, амдыралы-биле таныжары. Ушкү хүнүнде республиканын күрүнө лицейи, “Ойна” алдын артели, Кызылдын салыг-делгелге төвү дээш, өске-даа черлерге кирер. Ол а хун

КОРГУНЧУГ ХАЛАП

Июль 24-түн хүнүнде Тес-Хем кожуунун Самагалдай суурга кижжи ажаап турган дыйга аш-чемден хораннамышкын болган. Оон түннелинде топ кожуун эмнелгезинге 27 кижжи кирген. Оларнын аразында 3 кижжи школа назыны четпээс уруулар, 1 эр кижжи, 23 херээжен бар болган. Эр кижжи амтынындан чарылган Топ кожуун амжалдыкчыларына дузаалажыры-биле Кызылдан 5 кижжи составтыг токсиколог эмчилер санациянын дузазы-биле чеде берген. Тыва Республиканын Хамааты камгалап болгаш онза байдалдар комитетинин, Экология яамызынын, суд-эмчи эксперти за эргелелинин амжалдыкчыларын тургустунган тускай комиссия санепид-хайгаарал төвүндөн специалистерин дузазы-биле хораннамышкынын үнүп келген чылдагаанын тодараткан. Самагалдай суурнун хлеб ыжыраар черинге колбаса ыжыраар чарыдап турган. Анаа ажы-

латтынп турган 150 грамм хире дус хевирлиг бүдүмел чыткан. Ону 49 хурал хамааты дой болуп турган черге шай дузаалары-биле эккелген. Ол чүүл болза “нитрит натрия” азы тывалаарга, натрийнин нитриды деп бүдүмел болган Артып калган 15 грамм ол бүдүмелди лабораторлуг шитчилеп кылыр-биле Кызылда эккелген. Амгы үеде топ кожуун эмнелгезинде 26 кижжини чыттырган Оларнын иштинде 6 кижжи берге, 12 кижжи ортумак аар, 12 кижжи чийк байдалдыг. А үстүндө айттыганын бүдүмелди эккелген кижжи чок болган. Тес-Хем кожуунун эмнелгезинге эм-таң, эт-херексел-биле дузааларын дилээп бижишти ТР-нин Кадмы камгалап яамызынын сайдыныче комиссия чоруткан.

Чыткан-оол МААДЫР-ООЛ, ТР-нин Хамааты камгалап болгаш онза болушкуннар комитетинин башкарыкчы специализи.

Хроника

Россия Федерациязынын Президентизинин Сибиринин федералдыг округунда бүрүн эргелиг төлээзи Л. В. Драчевский мурнунда РФ-тин Президентизинин Тыва Республикага бүрүн эргелиг төлээзинге томуйлаткан М. С. Козловка дараазында дындагы чоруткан. Ында бижеэни болза Хүндүлүг Михаил Сергеевич! Россия Федерациязынын Сибиринин федералдыг округунда кирип турар субъектилеринге федералдыг кол инспекторларын (федералдыг инспекторларын) томуйлаар дугайында шиттирени хүлээп алгы-жеге чедир РФ-тин Президентизинин Сибиринин федералдыг округунда бүрүн эргелиг төлээзинин девискээр эргелелин начальниги И. В. Шмит-биле дугуржуп алгаш албан-хүлээлгенерин уламчылап күүседиринерни диледим. Л. ДРАЧЕВСКИЙ.

Наадымга белек Күзел бүдөр

Республиканын школарыннын, ортумак, дээли өөредилге черлеринин башкыларынын база эртем, культура амжалдыкчыларын манап турган күзелди ам бүдөр. “Нобусты Тывы” ном үндүрер чер “Тыва Республиканын чогаалчылары” деп тыва, орус дылда өнүгү номну республика Наадымына уткуштур үндүрер дээш шалыктын хемчеглерин ап турар. Бо улуг хемчээлдиг, чугажак номда Россиянын Чогаалчылар эвилелинин кижигүннери боор амгы үенин чогаалчыларынын намдарлары кыска-даа бол, оларнын амдыралынын бүгү оруктары бар: каяа, чүгү деп черге торуттүнгени, кайы школаны, кандыг өөредилге черлерин доосканы, амжалын базымнарын бижип каан, чогаал амжалын кирген чылдары баштайгы чогаалдары оон оларнын чогаалдары кандыг чылдарда үнгени дээш эдилеп

чораан албан-дужаалы, шааналдары, хүндүлүг аттары кирген. База бир солун чүве, чогаалчы бурзуунун төртүтүнген үезин, Тыванын девискээринин административтиг аттарын төөгүде турган хевээр артырган “Тыва Республиканын чогаалчылары” номунун автору, чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг, чурук каасталгасы Май-оол Чоодунун, редакторлар, улустун чогаалчысы Юрий Кюнегеш биле дыл эртемнеринин кандидаты Мария Хадзахан. Чогаалчыларын намдарынын дугайында номну ТР-нин Тускай болгаш ортумак өөредилге яамызы чагыт езугаар деткичи болуп, ашкандырымышкын-биле хандырган. Ук ном ийи дугула үнер, оон номчук чылдары чүгүле Тыванын чурттакчылары эвес, а Россиянын-даа иштинге бодуун номчукчузуун тып алыры чугаажык Игорь ДАМДАК.

Угбавыска йөрээл

Чырык черде чон аразында онзагай кижилерин эки билдинмейн чорууру хомундунгы. Олар чону дээш, амы-төвү дээш кызымаккай амжал чоруулар. Хөй кижинин аразында аныяандан тура даанган ажилыга бердинген, кызымак, амдыралы дээш эртен кежээ-даа олут орбаса ава Эраин кожуунда Мөрен сумуунда чурттап чоруур Ону Светлана Ырбывевна Доктаалгай дээр Ол 2 удаа депутаттан, херээженнер ортузунга хөй-ниити ажилында идепкейлиг киржи келген Светлана Ырбывичинин бичижинден тура төрөөн чуртун мактап ырларынга, танцалаарына сонуургалдыг кижжи. Бижежек, баштак, хөглүг чаныг, дузааргак ак-сеткилдиг угбавыс уругдарыга эки сумелекчи, берге үеде кайгамчык туруштуг киживис ол Чечекмаа СЕДИ, Морен суур.

КИЖИВИДИЛГЕ – ЫЗЫГУУР-САЛГАЛДАН ЭГЕЛЭЭР

“Арагага дүлдүнүл төнер дей берген тывалардыр бис, ам бир он-чээр-би чыл болза, тыва деп нация чок калыр” дээн чугааларны сөөлгү үелде хурал-суглааларга бо-ла диннаар-дыр мен. Ийе, арага-дарже сундугул, уруг-дарын, өг-бүлөзүн каап чоруурлар бистин ниитилелинде бар, ону кым-даа чажырып шыда-вас Бичалза-даа бүгү на-цияны чангыс “хепке” ку-дуп, ол-бо дээрге кайын боор деп бодап чоруур мен. Амгы-даа үенин ил-тегиленишине, сон-гаар өөренип, эртем-бил-ди чедип ап чоруурлар-ымыска чүге чоргоарлам-сис. Бистин үенин, амгы 40—55 хар назылыг улус-тарын эртем-билди кы-зы. “коммунизм” үези-нин кижилери бооп-ла ча-давас. Бичалза-даа бис-тин соовуста салгалыс-ты кичи магадал ханмас, аныяк кичи атак-ла дие, бир даштык дылды бил-де, арыг чугаалар апар-гай. Тывага ажил этел-пайн, сонгаарда эртем-бил-динин айы-биле ажил-дап артып турар тыва кадрлар барына хары хо-мудавас аргажок. Бо чоок-ку 5—10 чылда улус ор-ганизацияларын “аныяксы-дуу” айтирыгын черле тургузар үези келген деп бодаар мен. Бо ажилды чер-черлерге кылды эгелди бээр чүе болза, иянч арага-дарже сундугарлар эвээжээр, аныяктар чай чок апар, а улус улус дүн-хүн чок ижи, шош-содала-лажып чоруй барбас-ла болгай.

Тыва чон ортузунда ара-галар чорукка уду ажил-дарын албан организация-лардан агыда, хой-ниити организациялары улус ажилдарын чорудуп тур-рар. Билангыя Тыванын хер-эеженнерин национал лигазы база “Ундезин кыс” херэеженнер орга-низациязы бистерин, эвээш санныг тыва чон-нун, салгал фондузун кам-галап арттырар дээш рес-публикада чорудуп турар ажил-инжи салаа басып санаары берге. Олар чон-нун кадыкшылын, угаан-бодала чарт, мөзү-бүдүш культуразын бедилер со-рулга-биле 2004 чылга че-дир бурунгаар көрүштүг тускай программалыг ажилдап турарлар. Бо чы-лын “Тыва кижиниң ка-дыкшылы, дыла, культу-разы” деп темага эртем кон-ференцияларын дөрт зона-га организациястан. Херээ-женнер чөвүледи, депу-таттар, № 9 школанын башкылары, Тожу, Улуг-Хем, Эрзин, Чаа-Хөл ко-жуунарынга бедик утка-шынарлыг конференция-ларын эрттиргенин чон ам-даа сактып чугаалажып турар.

“Чон кулаа дыжы, ка-раа коску” дээр чөл, кай-да эки, кайда багайны база-ла чон дензигүүр-лээр, кол шиткеки ол. Бо талазы-биле Тываның херэеженнерин национал лига чөвүлелини кижигү-нү, хоочун башкы Наталья Борисовна Тир-ты-Кара сагыш-сеткилин үлешти.

— Каага-даа чоруурга, тыва чон эки-бакты ылап көрө берген, бергелерге туролбас дээш бүгү-ле эки чүүлдерни кылдып чо-руур-лар. Кичи анаа чо-ргаарламас аргажок. Тыва чон чеже-даа эвээш бол-за, олар национал езу-чан-чыларын, оожум-толтуг бүдүжүг салбаан деп чү-веге улуг бүзүрөлдү берип болур. Национал келир үези аныяктарда деп чүдү-дү билди, аныяктар орту-зунга, хары-даа аныяк

кадрлар-биле ажилдаар таварылгалар бистерге туруп келир-дир Чамдык аныяк удурткучлар ажил-дин чүгле бодун долган-дыр турар хүрээлел деп бодап, кижилерин келир үезинче көрүксөвөс боор-га хомуданчыг апар чор-ду.

Наталья Борисовнаны “көрбөэн чүдү, көдүр-бөэн хонээ чок” деп чуга-лажып, үнелел берип тур-рарымыска утка улуг. Шынап-ла, ол бодунун хар-назымынга-лаа чалы-мас, омак-сергек, тыва чонунун, аныяктарын келир үези дээш ажилдап чоруур кижилерин бир-эези. Хоочунун бир хомудуп чоруур чүдү — удурткучларын ботта-рыны-на чурттап өскен черинин, чонунун өгбө-дөзүнүг төөгүзүңче халы-лаан, чангыс чер-чуртту-ларын бот-чоргоаралын, бот-үнелелин долдурду-рар илеткелдер, чугаалар кылдыр чугаалаарга, чон шыштын барып, ак менги дөштүрлүг Бай-Тайгазын караанга чуруп, аржаан суларынч шулуурдан да-жи кулакка дыналып тур-ган деп болгон.

“Бай-Тайга чүнүн-биле онзаланып, делгереп тур-рар” Хамыктын мурунда — менги-дөштүг Мөнгү-лектен, Шапшаал артын-дан, Саадактан, бажы бе-жүрүл Бай-Тайгадан, ханы дүптүг Кара-Хөлдөн, Сыл-лас хөлдөрдөн эгелээш, күштүг Хемчикче кирген. Чыныгине тыва төв-үрү, чингине тыва амы-дыралдыг, чингине тыва культуразыг Хемчик чо-нун бир кол улуу, он бир чагай улуг кавый болуп турар черниң төлээлери чо-дур бис” деп чугаа-лаарга, бай-тайгажылар-нын национал чоргоаралы улам көдүрүп турганы

чугаажок. Билангыя “Бай-Тайгажылар амгы төптүн чо-ну дег орустай бербээн, бодунун эрте-бурунгу да-зыл-дөзүн хөвээр кадага-лап арттырып алган чон бооп турар” дээрге, кайы хире өөрүнчүг, чоргоаран-чыг болган деп? Оон соон-да илеткелчи агаар-бой-дустун, тайга-сыннын үрелбейн артыканын, оон үнген ат-алдарлыг кижилерин адап, “Бүгү Тыва-да СССР-ниң, Россияның Чурукчулар эвиелинин кижигүнери 50 амыг киж-и, а оларнын 40 амыг — Бай-Тайганын оолдары...” дээрге-ле, кайгамчык та-лантылгалар чурту деп чүдү дөрдөн көстүп келир.

Тыва улустун чагай чачылардына өгүнү эр-ээзинге хүндүткел, анаа чоргоарал, оон сөзү кол чүдү дээрзин чугулаа ап, ону шынгыс сагып чо-раан. Бай-Тайга кожуу-нун чачырга даргазы В.С. Очур-оол база-ла бүгү ко-жуунун кол кижизи бо-луп, чононун ук-төөгүзүн эки билди, ону суртаал-дап, кижизидилге ажилын ук-изигүүр төөгүдөн эгел-ээр деп билди, безин ча-даарда, Бай-Тайга кожуун эрте-бурун шагда Бээзи кожуунун дес кезээ бо-луп, анаа Каа-Хем салчак-тары чурттап Салчак ко-жууну бооп турганын бе-зин чугаалаарга, солун төөгү, чононга үлөгер. Миндыг хевирлиг темалыг кезээлери кожуун-нарга эрттирип турар бол-за, чононун хей-ады көдүрүр, алыс-ла тыва кичи мен деп меделер төртүтүнөр апар деп кон-ференция кижигүнерини үзөл-боданынга кат-тышпас аргажок.

Светлана МОНГУШ.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ХАЙЫРАЗЫ

Тоожу

(Тончүзү. Эгези № 79, 80, 83 “Шында”).

ДӨРТКҮ ЭГЕ

Челээш бүдүштүг-дүр. А Солангы дус дег амыг аас дылдыг! — деп, Элбек ка дайынга кылыктанып до мактанган.

— Бичанмас чоор — деп, кадайы “айт” диген.

— Черле ыначка кадай багы оон эртпес — деп, ашаа думчуктаан.

— Канчап бардың, ашаа? Концерт солун эвес болду бе? Культура бажыны барбаан кичи сен бе? Ойт, дадайым. Шырайын чүге куураа берген чүвөл, Элбек? Аарып тур сен бе? Эмчиден чалап келийн бе, эжим?

— Чинчи, чо тений бердим.

— Эмчиден дүрген эк-келийн. Хай-бачыт, хей-салгың сымрылкан-дыр сен. Өршээ, тандым, бак чүвени чайладып, өршээ!

— Чинчим! Эскээр биле бердин ийин. Баяп-ла араттаар мен. Кадыг-чи диг ажилдан кылып көрөйн.

Солангы-даа сөөлгү сөстөрүн сөгелде алды ышкаш. Мунар адың чок, саап ижер инээ чок деп сөгелеттим. Хораның-дыр. Ховуже коже берейн, кадай.

— Арагалат турган улус силер бе, кай? Аас-дүл үндүрүл...

— Мындаа араттаар ди-жил турдувус чоп. Олар-даа авыаагы-дыр, оо. Сээз алдын буған база ойлук чогуң көргүксөш тур эвеспе. Чуртталгага өөредиг болзун. Биндыг бе, кадай?

Ширбий шаапкан. Ыглап алырга, кара ажай бээр, ырлап алырга, херээ ажай бээр дигир ийин. Элбек индыг болады сактып келгеш көгүткен.

— Чинчи, иживит, са-рым, чугаалажып, сурга-жып алыл — деп, ашаа шынап-ла, хөөктүрүлкен.

Чинчи бир-ле чүвени боданып олуруп-олуруп пактапкан. Ашаа, кадай бир шилди куругладыпкан. Чугаа үнүп хөңүй берген. Ааска элтепкен сөстөр бүдүн-бүдүн домактар бо-луп, төктү-ле берген.

Элбек өг-бүлө амы-дыралындан эвес, а ажил-иштин сы-рынн үрүп, чам-хирин дүвүлөндүрүлкен.

— Чаш уруг болуунга ой шалынга ажилдап келге-ним шын ийик. Сөглөөн сөс — керген ыш! Арат-таар мен, ол-ла. Чаас-каан-даа бол, ол ажилды кылып кирпейн. Када-йым турда шыдаар мен. Каш чылдар эртерге, оол-дарым дузанын кадып, өзүп келир. Айт-шарылыг эвес, а тракторлуг болур мен. Борба, казыралыг эвес, а саар белерлиг, инектерлиг болур мен.

— А мен канчаар мен? Уруг-дарыг азырап артпас мен. Галина чачырыкчыга ужураштым. Араттап үнү-рө! Ашаанын детки деп дөрт негеги. Элбек, ол даргага кажан, каа күзе-лин ярап чыткан ашак сен? Куа-биле мях дугу-рушкаш, бодун чоңга чар-лаар эвес чүе бе, ашаа? — дээш Чинчи чоон ча-жын хөрээнде уяландыр салып алган. Ширээ, хү-рээзин он холунун Шенээ-биле даанылкан олурган. Бажын он талакы экин-че чаа тиртытыпкан ашаан дынап, мунгар-гай-даа ышкаш оран.

— Галина мени деткир болган. Алдын бугажык биле Чула кывыскы мени мегелеп кагалдыр. Челээш биле Солангынын кулаан-га дыналган домак суур кадайларын ыяп-ла доол-дурган болур ийик. Дыла кижир, курту кайбын-наар, элдеп кадай-кыстар ышкажыл. Хей янаы чугаалады — деп, кадыг-адак химирген.

Аксын тиртып-тиртып суглуун сула салыпкан чүгүрүк айт дег Чинчинин каткызы дыдагыны-ла берген. Чаптанчыг каткы-нын кыгыраажы оран-ба-зыннга чугаалажып барган. Чинчи база бир шампан уштуп келген.

Кадай-уруу? ашаа-биле ылап-ла ханы хөөрежир деп бодап ап-тыр.

— Челээш-биле адын кожоланы берген ышкы-жыл. Бинда-биректин ка-раанга көргүзүп ап-тыр сен? Өг-бүлөвисти нүгүл-дедил, шын-меге боржаң-караң борандыга дүлүп чиптер ашак-кошкун бол-ган-дыр бис. Хомудан-чын көрөм. Баштай мени дидиң. Бөгүн сен кулак дажы негеп алдын — деп, Чинчи ишкериң ыглап үнгөн.

бээр ына. Хайыраан кыс назынны аар! Бинда-бирек деп кымыл? Чинчи адап бербээң. Хопчу-чипчи эвес уруг болгай. Бурган өршээзин. Өг-бүлөгө черүлдээ кургаг хаг ыш-каш оон ынай кыппан барган. Чинчи отче “үс кутпайн” удуур орнунга чылдыкан. А Элбек хан-дыр-хандыр боданып, улуг тынган, кыска тынган. Чүнү канчаары? Элбек кужур даштыга үнүп кел-ген. Сылдыстар чивенче-вышаан, смын кулбуна-вышаан. Сузүлгелди амы-тан сонгу назынныда “чу-лалыг” арыг сөөктүг бо-лур. Курбустугга барып чурттаар, уре-сальдыга төд бооп төртүтүнген. Эрес эрнин кержек бажы кожа-гар бажына куураарган, а эки айттың бажы кымыл пар диттын будуунга ас-тынган дигир ийин.

Элбекти буйныгыларнын сүнезини эскерген боор. Калган нези сылдыс болуп, олгун чаптап эртин чыт-кан. Телүүнү шыжыккан, бууккан болгаш мундулган шырайын чырдылкан.

Элбек хостуг-хостуг агаарын хөрээвче кири тынып, сагыш-сеткили каскарлы берген. Өл-шүк агаары база катап харам-дыгы тынгылаан. Авазын чырткылаш диген сыл-дыс ол-дур деп бүзүрөп боданган.

Уран-шевер, ажил-иши чононга чо-ргаарламас энелер-нин сүнезин-куду, кара чажы кушкаш улазыга дөжелбес. Иези чеди дак-пыр дээрзин инаны тин-ден булгандырып келген ышкаш болган. Чымчак хоюг тыныжын тынып, мөзүлүг чоруктун сыр-нын үрүпкениг сагындыр-ган.

Элбектин куларай азы берген. Дээрде чеди-хаан-нарын чырындан сур-күштү бодунга сиңирип ал, келир үеже диним ба-зытарын бодап олурган. Эр кичи — эр эрлик ка-дык-адак, ажи-толдун ада-зы болуп артык. Өг-бүлө оон мойнунга чүктөнгөн. Элбек ол индыктыг хүлээ-лген ыык быжыг дүүшүк кылдыр болунга шийтпир-леп алган...

Ашаа чиде берген. Чин-чи туп-тура халаан. Ман-биле үне чүгүрүп келген. Оозу шаар өрү көрүлкен. Талакпы соруп олурган ир-гин.

— Ойт, бо кичи?! Өл-шүкка чоп хөйлөниг сылдыстар санап оран кичи сен? — деп элдепсин-ген үн-биле сымыранган.

— Дег алдын чара-жын көрөм. Бисти хай-гаарап чырдып турарын — деп, Элбек магадаан.

Аныяк өг-бүлениң кежи-гүнери чөптүг эвес чүе кылып алган. Бот-ботта-рын хомудалытар апарга-нын харааланыч болбайн канчаар. Чангыс чаштыр-дан өг-бүлө буступ болгай.

— Чинчи, эржим. Бо минутадан сонгаар сем-и хомудатпас мен. Сенээ дайгыраан ол, Чинчи — деп, ашаа домактанган.

— Мен база — деп, Чин-чи ашаанын экинге хол-дарын салыпкан.

Ашаанын калбак хөрээ-че саннын кире берген. Шына-ла ыйнаан. Бу-руулугну бурган шийтсий! Амыдыралын казыргы-зынга боолденип чоруу-каннар. Ашаа, кадай баш-тайгы кезээзи ышкаш кускаптанчыкканнар.

Чинчи ыглапкан. Уругларнын улап чыткан өрзелинче бурт диген. Элбектин чүрээ кыстарын дег эриг-чымчак. Кадайы ы-лаптар, бары ашык кышган. Дис баштап кы-лаптан баргаш, эргеледиң пат-ла олурган. Кадайын каскарып алган.

Өг-бүлө улустар аразын-га чүү турбас дээрли аан. “Чамдан кыва-даа бээр, чайыктан карартыр өже-даа бээр” дигир, шын ийин. Амыдырал ышкы-жыл.

Чинчи чоондан чоон кы-лаң кара чаштыг, ортумак дурт-санныг, шевергин чинге мага-боттуг, кайгал-зымаар чүгүртүлөнээш кыдыры кара карактар-лыг, хат-салган дег эсте-дир кылаштап чоруур, ка-дайларнын чугаалажып ышкаш бир дески — ор-лан! Кылбас, тутпас үрө-зиле чок. Чалыс үрүг ча-раш-лайн. Ол та чүнү бо-лапкан. Ак баштыг каас уруктер сиңилеп каан арага уштуп эккелген. Чемненер стол кырыга көөргөдир тургузупкан. Таваары сүргей эжеш хрустаал рюмкаларын чо-дуп-чодуп кожолаштыр кынгырт кылдыр коштап-тыр. А Элбек аралатып шилди далаш чок ажилды олурган. Кевүктелчек ара-га рюмкаларда долдунган. Мыжырткайын хайнып турда-ла, ада ток кылган. Боостазы кылдырт диген.

— Кандыг кончуг ижи-к-сөөн кичи боор сен, Эл-бек?

— Хөрээм дакпыжааш чооглаптым, сарым.

— Ажыг-шүжүгге-даа адыкан болза, ажыг сук-сууну чилбеленип ишпес чоор — дээш, Чинчи даш-каны аас дээш каан. Ашаа чылыткан ээтиг мүнү

билбээп Ам чөгени бер-дывас.

Ам 70 хар ажай чор бис, ажи-телүүс хей, шупту эртем-биллиги, тускай амыдыралдыг, ажи-телүү, яны-бүрү мергежилди, чононга, чуртунга, күрү-незинге ажыктыг ажил-дары кылып чоруурлар. Ажи-телүүсө хомудалы-выс чок.

Оларнын бистерге ха-маарылазы эки, бистер дээш, доктаамал кичээ-гейин салып турар. Эвээш-биче-даа бол, пен-сиявыс амыдыралыкка чет-тир Кыргыз дээрге кырган-на болгай, оон бүгү байдалы билдингир, иччанга анаа кижилер-нин хамаарылазы база өскөрдүр, ол дугайын ма-наа айтп кызыр артык эвес. Бо кыска чүүлүмү төндүрүп тура, мааа ха-маарыштыр боттарынар-нын бодалдарынын иле-редир күзөлдөргөн солун дамчыштыр бижирин ди-ледим.

Бистер аныякыстан мал-маган туруп келген бис. Бир катан төрөлдө-ривиске кыштадып каан инектеривисти чазын шуптузун (14 баш) оор сү-рүп апарган. Оон соонда пенсиялап алгаш, өг кыл-гаш, мал малдап 3 чыл болган бис. База-ла ийн буттуг “бору” дүне өдкө-түн инектеривисти сүрө берген. Кады чурттап ту-рар жокаларымыс безин

Ортун-оол САЛЧАК.

билбээп Ам чөгени бер-дывас.

Ам 70 хар ажай чор бис, ажи-телүүс хей, шупту эртем-биллиги, тускай амыдыралдыг, ажи-телүү, яны-бүрү мергежилди, чононга, чуртунга, күрү-незинге ажыктыг ажил-дары кылып чоруурлар. Ажи-телүүсө хомудалы-выс чок.

Оларнын бистерге ха-маарылазы эки, бистер дээш, доктаамал кичээ-гейин салып турар. Эвээш-биче-даа бол, пен-сиявыс амыдыралыкка чет-тир Кыргыз дээрге кырган-на болгай, оон бүгү байдалы билдингир, иччанга анаа кижилер-нин хамаарылазы база өскөрдүр, ол дугайын ма-наа айтп кызыр артык эвес. Бо кыска чүүлүмү төндүрүп тура, мааа ха-маарыштыр боттарынар-нын бодалдарынын иле-редир күзөлдөргөн солун дамчыштыр бижирин ди-ледим.

Арот-оол МОНГУШ, Улус өөрдөгөлинин тергини, хоочун башкы.

Эрге-хоойлу органында

АНЫЯК СУДЬЯ

Эртенник-не Тээли сууруну Ленин куудумчу-зун өрү долу мага-боттуг, чойган дег хон-сынын, өөрүшкүзү арин-шырайын-да кыптыгы, хүдүмзүрүп чоруур, шевергин кылдыр кеттинген аныяк херээ-жен кожуунун улус су-дунче углай далажып бар чыдарын бо-ла көрүп бо-лур. Ол болза аныяк су-дья Алена Анай-ооловна Биче-оол-дур.

Алена Анай-ооловна Томск хоорайнын юридикт университетинде ал-ды чыл өөрөнтөг, 1994 чылда университетти че-диншикин доккаш, бис-тин Бай-Тайга кожуунга кээп ажилдай берген. Өг-бүлөдиг бир уругулг Алена Анай-ооловнанын ача-зы Хууракай Кыргызович Анай-оол — хой чылдар-нын иштинде Хайыракан-нын. (Улуг-Хем кожуун) хову-шөндеринге брига-дирлеп чоран көдээ ажил-агайнын хоочун ажилдакчызы Ам пенсио-нер А. Авазы Шүкү-Саар Кызыл-Борттуговна Хуу-раккай Шагаан-Арыг хоорайда үр чылдарын иш-

тинде мал эмчизи бооп ажилдап чоруур. Анай-оол, Шүкү-Саар — дөрт кыстарын хүндүлүг ада-нези.

Алена Анай-ооловна Бай-Тайгага судьялап ажилдаа-ла чаа-ла алды чыл чоокшулап оран. Ол ажилынга бердинген, ак сеткилди, кандыг-даа кижилер-биле чугаалажып билди, эллек-эвилен, биче сеткилдиң аныяк судья-ны кожуунун чоң аажок хүндүлээр. Оон чылдага-чы чүдөл? Мен болаарым-га, бир дугаарында, Алена Анай-ооловнанын хоой-лу-дурмун ханы билдин-де, бодунга болгаш өскө-лерге негелденинде база чон дээш туржуп, чөптүг ажилдап чоруурунда, хоойлу-дурмуге шыңчы-зында.

Судка херек өөр лед барганда, Алена Анай-ооловна анаа баш удур дыка белеткенер. Бичан-май канчаар, буруудат-тырган кижээ кеземче онаары — улуг харысал-сар. Анаа чыгыр болбас Суд дээрге чүлге херек үүлге дикчилеринге кеземче

онаар чорудулга эвес, кижилерин моон сонгаар-гы салым-чолун шийтпир-лээр улус ажил-дыр. Анаа чүлге хоойлу-дурм дуга-йында билишкениңер эвес, кижилер дугайында амыдыралчы билег база херек. Бичанга суд чо-руудалгарынын үезинде аныяк судья Алена Анай-ооловнаның үндүрген шийтпир канчаар-даа аажок чөптүг. Алды чыл иштинде чангыс-даа не-гекчи, харышлакчы анаа хомудап көрбөэн. Оон көр-гөн херектеринден чан-гыс-даа шийтпир Дээди суд кирип, эле көрдүрүп азы дедир эгиттинип көр-бөэн Ол аныяк херээжен судьянын ажилынч эки-зин көргүзүп турар. Бичангаш кожуунун чоңу А.А Биче-оолду аажок хүндүлээр Шинчи, чөптүг кижээ чон ынак дигир богай.

Чаа ажилдап чоруур аныяк судья Алена Анай-ооловна Биче-оолдан чоңу ам-даа хой эки чүдүлү ма-на. оон ажилдына че-диншиктерин күзөп ту-рар

Сарыг-оол САЛЧАК.

ЭДЕ АДАЗА

Бистин ТР-нин Прези-дентизи Шериг-оол Дизи-жикович Ооржактын күш-ажылчы намдарын Тыва-нын чоңу билди. Хүн бүрү-де оон ажил-чорудулазын парлапта ажилдакчылары яны-бүрү солун, сеткүүл-ге, журналдарга, телеви-зорга чырдып, көргүзүп турар. Шынап-ла, Шери-г-оол Дизижикович мога-шылап чок кижилерин, маадарларын олдурунда аныяк судьялар чөптүг деп, чон үнелер чоруур.

Оон бөдүүн күш-ажылчы кижилеринге чоогун, дет-кий, элпиг-ээлдээн дыка хой кижилер өөрүп чугаа-лажып турар. Чүлге 2 класс дооскан мезен авам Долгар-Унекей Шагнаае-вна Ооржакты, хой кыр-гыч мастер чоран бо-луур невести, Шүшенское суурже ол үеде Шекшэр-дин совхоз директору Ш.Д. Ооржак В.И Лениннин шо-лудуге чоран черлерин көрү-биле экскурсиялап чоруктан. Авазы Шүшен-ское суур дугайында бис-терге аажок солун кылдыр төөгүп берген. Оон бичин күш-ажылчы үнелеп, ына ар чоруткан даргазы Ш.Д.

Ооржакка авазыс дыка өөрүп, чылыс-биле сактып олурганын утпаан мен.

РФ-тин Оңза байдалдар талазы-биле яамызынч сайды Россиянын Маа-дыры Сергей Кужугетович Шойгууну ады-биле Ча-даана хоорайга чурттап турганын Малчын куудумчу-зун эде адаан С.К.Шойгу чаа-ла 45 харлыг болгай. Кижинин адын өлген соонда менгежилер чан-чыл бистин ниитиледе бар турган болгай. Бичал-за-даа күш-ажылы бүгү чоңга ажыкты, харысал-газы бедик ажилдакчынын адын дигир чорда менге-жилди турар апарганы өөрүнчүг ТР-нин бирги Президентизи Ш.Д.Ооржактын ады төөгүге ыяп-ла артар болгай. Бо эргил-делег үе-чадала ол Тыва-нын сайзыралынга эвээш эвес үлүүн кирген. Шек-пээр сумузунун Культура куудумчузун ТР-нин Прези-дентизи Ш.Д.Ооржактын ады-биле эде адазы кан-дөргө? Чон мени деткир боор деп улуу-биле идегеп олур мен.

Ортун-оол САЛЧАК.

КЫРЫЫРЫ БУРУУЛУГ БЕ?

Мен бо чүдү-дү бичин олурган, алдардыг совет чо-гаалык Лебедев-Кумачынын чоңаатканы алдаржаан ырызаның мындыг олургаларын сактып келдим:

Аныяктарга кан-даа орук амык.

Кырганнарымыс кан-даа хүндүткелди!

Бо ыры социализм үе-зинде чур болганга дин-миттедип турган ышкыжы-гай. Ам ол ырыны динна-вастай бердывис. Аныяк-тарга кан-даа орук амык дээзи база бүтпестей бер-ди. Аныяктарымыс ажил-хожуд тыппас апарды. А кирганнар харын хүндү-лүүн хүндүлүг-ле Сөөлгү үеле хоорайнын магазин-неринин эжинде, төп ба-заар эжинде дээш, өске-да улус хой чылгыр че-рлерде тавак азы аяк ту-дуп алган улуг назы дөүгү берген, дилениң олурар кижилер көүдөп бар чы-дарын кичи бурууз эскер-ип тур боор. Бо айттыр — анаа-бир чүе эвес-тир күрүне укур-уткалы, оон ат-алдарына, хөгжүлдө-дө силэралынга хамаарыш

кан айттыр эвес бе?

Бо талазы-биле мону ха-рышыл турар харысалга-лыг дарга-бошкарал эске-рип-ле турар боор. Ам амыдыралда чамдык ко-скулдан боор, чамдык кир-ган-диңе кижилерин келип чоруур идик-хеви-нин чөгенини кичи бо-ла эскерер боор-дур. Азы ажи-телүүнү, чоок кичи-леринин чогу индыг бе, азы ол кижилеринин чеди-нези индыг бе? Пенсия таан-даа кайын албайн турар деп. “Багай” дээш кагадунган социализм үе-зинде индыг дилениң чо-руур үлбер-самдар кижилерин чоп сагымайн тур мен. Хөгжүлдөвистин де-дир бар чылдар илден-даа ышкаш Хөгжүлдениң де-дир бар чылдарын кичи

рук-тур. Мен болаарымга, шак индыг кижилерге кичээнегени хой-ниити угландырып, эде кижиз-дери чугула.

Кырган кижилеринин та-лазындан боттарынын кы-лып шыдаар ажыктыг ажилдарын кылып чоруур болза, боттарынга, ка-дыннга, амыдыралынга эки дээрзин болаары чу-гула. Эм ылангыя дузалал ажил-агынын, мал-маган-ны туудуп, ажи-телүүге ду-залалас.

Бистер аныякыстан мал-маган туруп келген бис. Бир катан төрөлдө-ривиске кыштадып каан инектеривисти чазын шуптузун (14 баш) оор сү-рүп апарган. Оон соонда пенсиялап алгаш, өг кыл-гаш, мал малдап 3 чыл болган бис. База-ла ийн буттуг “бору” дүне өдкө-түн инектеривисти сүрө берген. Кады чурттап ту-рар жокаларымыс безин

билбээп Ам чөгени бер-дывас.

Ам 70 хар ажай чор бис, ажи-телүүс хей, шупту эртем-биллиги, тускай амыдыралдыг, ажи-телүү, яны-бүрү мергежилди, чононга, чуртунга, күрү-незинге ажыктыг ажил-дары кылып чоруурлар. Ажи-телүүсө хомудалы-выс чок.

Оларнын бистерге ха-маарылазы эки, бистер дээш, доктаамал кичээ-гейин салып турар. Эвээш-биче-даа бол, пен-сиявыс амыдыралыкка чет-тир Кыргыз дээрге кырган-на болгай, оон бүгү байдалы билдингир, иччанга анаа кижилер-нин хамаарылазы база өскөрдүр, ол дугайын ма-наа айтп кызыр артык эвес. Бо кыска чүүлүмү төндүрүп тура, мааа ха-маарыштыр боттарынар-нын бодалдарынын иле-редир күзөлдөргөн солун дамчыштыр бижирин ди-ледим.

Бистер аныякыстан мал-маган туруп келген бис. Бир катан төрөлдө-ривиске кыштадып каан инектеривисти чазын шуптузун (14 баш) оор сү-рүп апарган. Оон соонда пенсиялап алгаш, өг кыл-гаш, мал малдап 3 чыл болган бис. База-ла ийн буттуг “бору” дүне өдкө-түн инектеривисти сүрө берген. Кады чур

Кыска дыштың бодалдары

“ЧЕДЕРНИ” ЧЕДИР АЖЫГЛААР

Дорен хар ажа берген бо назды черле Чедер хөлге чедип көрбээн кижи бооп-тур мен. Чаны-биле эрктен улуг оруктап халдып олтура, та чеже катап бараанын көргөн чүве, та чеже кижиниң ол эмнеки хөл дугайында чугаазын дыңнаваан дээр! Ыңчалза-даа кулак-биле дыңнаарының орнунга, карак-биле көөрү, харын-даа холу-биле суйбары оон чеже удаа дээр болбайн канчар. Июль 17-де ам-на ат-сургалыг “Чедер” курортка бичин дыштынын алып сорулгалыг тут-суп ора, ану бодап чордум. Удаанда 50 километр орук төнүп, Салчак Токаның “Бо-ла болгай, Мөргөн” дээни шыкш, “Бо-ла болгай, Чедер” деп хөлдүң чартык ай дег хевиринден салдымайн кайгап, чышыр тутсуп келдывис.

Машинавыс керим даштынга доктаай бээрге, курорттун администрациязы саадап олурар бажынынгып чедер бергеш, ам-на курорт амдыралын эгезинден эгезеп көрүп киритивис. Чогум өм ээзи борта бир катап дыштанган кижи, а мен бичин олгум Айдемир-биле шупту чүвени сонуургап, кайгаттыным. Дыңнаалдап каап чоруп тур бис. 4-кү сезон чаа эгезеп турар деп мындай. Эң дүшкүрдүгү, эн хой улус дыштанып кээр сезон ол болду. Кол эмчииниң оралакчызы Боттуг-оол Санчатович Ондарын (а кол эмчи — Савинов Санчатович ол хун Кызыл кирген дижит чоран) дамчыштыр регистратурага демдегледип, тургустунуп алдывис. Ажы-биле чугаалаарга, ол хун эмчиер харык чок болган бис улустун хойу-даа аажок, сынмарлаштыр кээп-ле турар боорга, терапевт эмчиин эрттирер шичилгезин, чугаалаарың орай кежээ арай деп оочурап эрктеш, канчаар эмчиерин айтып бижээ, курортка эртер амдыралыныкты оон сонгаар башкарар күштүгү шыңзылганы озалдап холга алдывис. Чемениер черивиске көргүзөр талоннар доран-на холга кирген болганда, улуг сагыш чооваар чүве чок: удуур орун барда, чөм барда, чуну тоор боор, курорт-биле танышып чоруп тур бис.

Даартазында езулуг курортчу амдырал эгезелэн. Чагыс хун эртерге мен, хамык чүвениң ужуру-чуруму билдине берди. Колдуунда-ла дүшкө чедир эмчи бичини барымдаалап эмниер, оон хөлге эштир, дыштанар. А кежээ база дыштанар, ыңчалза-даа душ соонда дег, орунаарга азы хөл кыдыгына ноорзап эвес, а клубка, спортчу шолчу гешке, дисковерандага эрттирер идепкейлиг дыштанылга болур чорду. Хей эвес санның хун дыштанып келген болгаш доран-на курорт дугайында ол-бо айттырынып киритип. Боттуг-оол Ондар акыйга “четтирдим” дивес аргам чок, ол менээ “Чедерни” таныштырып, хойну чугаалап берген кижи. А оон ангыда сонуургаанда чандыр көрбөй баар карактарым, дыңнаачал кулактарым чок эвес. Бодум шаам-биле билгеним езугаар курорт амдыралын силерге таныштырып көрөй. Хүндүлүг номчукчулар.

Таварышканым сезонда 370 ажыг дыштаныкчы келген болду. Оон кырынга курорт чанында лагерге школа-интернаттан дыштанып келген 40 хире

цедураларын) эмчилерин айтып берген айы-биле сагып кылып, чылыг хүннерде хөлге эштип, хөл кыдыгынын озагай составыг агаарын өкпе-хөрекче кири тынып каап, агаарлап, сагыш-сеткилин эмнээшкынче мөөнөп, өскээр чугаалаарга, курортту бүдүн-бүрүнү-биле ажыглаар керек.

Сахтырга-ла хову ортузу чалгаарынч, чагыс аай бойдуш шыкш Чедер кыдынын таптыг хайгаарып көөрге, көнгүс ындыг эвес болду. Бирээде, курорт ажылдакчыларының каш оон чыл дургузунда олуртуп келген ногаан үнүштер өзүп үнүп келген. Ховуда хөлөгезин берип, салгынга шишедир чайганып турар. Дыттар, теректер,

ри. Ээлдек-эвилен, кылдыр ажылын эки билди кижилер мында хей. Курорттун амгы кол эмчизи Савинов (азы Савин, Савин-оол) Ондар-биле чугаалажып четтикпээниге хараа-даар-дыр мен. Ыңчалза-даа өскөлдөрдөн дыңнааным, бодумун хайгаарып көргөним езугаар алдыга, курортту башкарып турар эмчииниң ажылын чүгеле эки деп чөптүү-биле үнелээри чогуур!

Соөлгү беш чыл — ооң башкаралганынын адаанга эрктен чыдар берге байдалга турган курорт каттап чаартынганынын, рынок үезинде бодунун туружун тыпканынын чыдары болган. А С.С. Ондар болу кандыг кижиз дээрзин сонуургаар болзу-

нарза, бо чылдын июль 27-де үнгөн “Тувиная правда” солунда А. Серенин “Доктор Савинов” деп материалны номчуп болур билер. Ында ол эмчииниң ажыл, амдыралынын дугайында, оон элдептиг адынын чагындындан эгелээш, хей яны сонуургалдарында, өг-бүлөүңне чедир тодаргай-биле бижип каан. Допчузуна чугаалаар болза, Бора-Тайга чурттуг оолдун Красноярскке эмчи институту дооскаш, “Тыва асбест” комбинатка күш-ажылчы орун эгелээш, Барыин-Хемчик кожуунуң кол эмчиинге чедир ажылдаш, 1995 чылда “Чедерге” кол эмчилеп келгениге чедир оон номчуп ал болур. А эмчииниң хостуг үеде бир сонуургалы болур шидыраага ойнап олурганын чанында көрдүм-даа. Кочуң берге байдалга кире бергеш безин дүжүп кербей, ызырып оруп-оруп, кавыгыраан удурланыкчызы чазыг кылдырарга, дооран удуу халдап киргеш, арыг удуу алды. Амдырал, ажылынга база ындыг туруштуг, демиселчи шынардыг кижиги бис деп бодал артып калган мен.

“Чедерге” чайгы сезоннарда 60 хире кижи ажылдаар, а кышкы үеде — 30 хире кижи, чогум кол штатта 44 кижи бар. Курорт боду ТР-нин социал камгалал (страхование) фондунуңга хамааржыр болгаш акша-шалындык база оон дамчыштыр алыр. “Чедер” амгы үеде бодун боду хандырттарынын аргаларын тып эгелей берген. Оон ажыл-агыйында 200 хире хой-өшкү, 200 ажыг хаваң, 60 хире инек бар. Оон ыңай 4 гектар черде картофель аймаа, 100 гектар черде кызыл-таараң, күзүн чаагай дүжүп алырынын магадлыны салган. Ам сизден кезилдизинче кирип турар. Ол шыкш мында сүт кунязы (а ол дээрге сметана, кефир, үс, ааржы-дыр),

оор, а теплица эргелекчизи Светлана Намычаган, склад эргелекчизи Людмила Куулар оларнын ажылында хамааржыр чүве база-ла хей. Одалга төвү курортка улуг ужурудузайлыг. Оон ажылын харылап турар Александр Шуклин 30 чыл ажыг стажтыг мергежилдик одакчы, буюурелдик ажылчы. Курортта 9 саныг машина-техника бар. Мураччи-чоланчы Артем Ондар, тракторист Михаил Санчаа оларнын аттарын адап болур.

Кежээлерде дыштанган чонуну культуруг сонуургалдарын хандырап дээш улуг ажыл чоруп турар. Кино-концерттер хүнүнү чыгып болур, кежээниң дискотекага танцлаар. Водейбол шөду черде ээниривес, шидыраачыллар сезон санында маргалаа эрттирер. Бильярд, стол теннизи, баскетбол шөду, городки ойнаар чер база бар. Клуб эргелекчизи, баянист Тывада билдизги композитор Алена Иомужап уран талантызын, организатор арга-мергежилни көргүзүп келген. Ол бар кежээ бодунун хууда концертин-даа үндүрүп берди. Черле ыңчалза-даа курортта уран чүүлге хандыкшылдыг кижилер ажылдап турарын курорт ажылдакчыларынын 4-кү сезонуну ажылдакчыларга тураскааткан концерти бадтыктады. Ыр-лаар, танцлаар, хөлдүг-баштак көргүзүлгө кылдырынга барык дески киржир улус болду. Оон калдында курортту арга аймаандан хостуг девискээри кылдыр чарлааны, кежээлерде ажылдакчыларнын дружиниктеп, дежурный-лап турары солун чоран. Кол эмчииниң курортка чурумну шыңгырадып турары чончүг эки болгаш дыштанган улуска таарымчалыг. Черле ыңчалза курорттун девискээрин аштап-арыглап кал, корум-чурумдуг, эмге-сексели. Ол база-ла ажылдакчыларнын ачы-хавыязын болбайн канчаар Аш-чөм база-ла ажырап, поварларнын ийи бригадалык элчил-солчуп Кызылдан кээп ажылдап турар. Эт, сүт, ногаа продуктулары-биле курорт бодун бүрүнү-биле хандыртанып турары үениң негелдериңге дуушкер деп болур.

“Чедер” дугайында моон-даа хойну бижип болур ийик. Моон мурунда өске чогаалчылар, журналистер база хойну бижип-даа турар. Салин Сүрүт-оолдун “Ногаан ордулук” деп тоожуун-даа болза сактып кээлинер. Ында Чедер хөл дээш дүрүрээзин чарлап турган болгай. Бо чораш, хөлдүг езулуг ээлери, ол дээш сагыш човап турар кижилер бар-дыр дээрзинге буюуредим. Ындыг болганда Чедернин келир үези бар, эртин хөлдүсү биске ам-даа үр үеде бараан болур-дур. Четтирдивис, Чедер, хүндүлүг ээлер, ам-даа ужурагы бээр боор бис, мениң чагай!

Николай КУУЛАР, Чедер — Кызыл, 2000 ч., июль ай.

СУД ПРИСТАВТАРЫНЫҢ АЖЫЛЫ

Суд приставтарынын албаны тургустунганындан бээр чүгө 2 чыл бооп турар. Ыа ол хуусаа иштинде ук албан бодун РФ-тин эрге-хоойлу камгалаар органынын аразында телентиг турушту ээлеп турар деп көргүскөн. Оон кол сорулгалы — чүгө куруенин, юридиктиг арынны база ажылдап турар кижилерин сонуургалын хойлу езугаар камгалаары эвес, күрүне бюджетиниң орулгалары көмүдөдир.

Хамаатыларын хомудаларына хамаарышты судтар шийтирлерин үндүрүп, эрге-хоойлу органын тускай доктаалдарны күлээп ап турар болгай. Шийтир азы доктаал хойлу езугаар күштүг болганда ыял күүсеттинер апаар. Негекилериниң хомудалын езугаар суд шийтирлериниң күүселдерин дүрген ботандыраары — суд приставтарынын кол хүлээлгелери ол. Чогум-на үндүрген шийтирлериниң өй-шаанда күүсеттинеринден суд эрге-чагыргазы бижыгар болгаш куруенин сайылга-чуруму экижир.

Ыңчангаш суд приставтарынын албан-күлээлгези тус чер болгаш Россия Федерациязының бюджеттеринге акша-хөреңги кирерине база улуг салдырар. Чүгө дээрге судтун шийтир-биле күрүне санынче кирер эт-хөреңгини акша-хөреңги кылдыр кирип алырынга суд приставтары органы бээр. Суд приставтарынын оон ыңайгы чугула хүлээлгези — арбитраж судтарынын шийтирлерин ботандыраары. Ыңчангаш ук чаа албанын ажыл-чорудулгалары сан-хөө-биле сырып харылашкан бооп турар.

1997 чылда июнь 21-де үндүрген РФ-тин “Суд приставтарынын дугайында” деп федералдыг хойлузун күлээп алганы-биле суд приставтары (күүседикчилер) күрүне албан-хаакчылары деп статусту болгаш юридиктиг арынны болгаш ажылдап турар кижилериниң сан-хөө талазы-биле материалдыг сонуургалына хамаарышкан шийтирлерин күлээп алыр эргени алган.

Ыңчангаш ам суд приставтары үстүнде айттырган хойлузуга үндөзүлөп, материалдыг когарал болгаш торгаалга хамаарышкан суд шийтирлериниң күүселдерин ботандырып эгелэн. Оон-биле капсырлаштыр суд приставтары өрелиг кижилерин болгаш хавыртывар эт-септи дилеп тыварынга, ажыл төлөвиринге өрө-ширени узуткаарына хамаарышкан социал айтырыгларын шийтирлээринге үдүүн кирип турар.

Суд шийтирени албадал-биле күүсетпишаан, суд приставы бир-ле дугаарында юридиктиг арынны база ажылдап турар кижилерини акша-хөреңгиге хамаарышкан херектеринче кичээңгей салыр, бир эвес эгиттинер ужурулуг акша-хөреңги харылакчыда чок болза, оон эт-хөреңгизин даңзылап, өртек-үнезин тургузуп хоругааш, тускай албан организацилар дамчыштыр суд шийтирени ботандыраар болгаш хойлузуга көрдүнгөн өске-даа хемчеглерин алыр. Харылакчы өрө-шире төлөп шылаас болза, суд приставы Федералдыг Хойлузуга езугаар оон кол эт-хөреңгизин хоругдап болур. Ыңчалза-даа суд болгаш кандыг-бир эрге-хоойлу органынын шийтирени күүсүлөп турда, суд приставтарынын ажылында бергелер бо-ла таваржы бээр. Чамдыкта олар маска биле дөжү аразында дег апаар. Бир талазында, негекчилер оон суд шийтирени дүрген күүселдерин негээр, а өске талазында, харылакчыларын өрөгө төлээр акшазы азы ону солдуртап шимчeves эт-хөреңгизин чок болур. А хойлу суд приставтарындан өрени харылакчыдан ыял-ла хавырып, негекчиге эгидер негээр.

Түннелинде суд приставтары өрелиг организациларга хамаарышты оларнын шимчээр-шимчeves эт-хөреңгизин хоругдаларына чедир хемчеглерин ала бээр. Ааа хамаарыштыр ТР-нин Президентизинин, Чезаанын, Юстиция яамызынын адрестеринге суд приставтарынын хөдөлүшкүннеринге хамаарыштыр хомудалар өрелиг организацилардан кирип турган. Ындыг хомудалар Чөөн-Хемчик, Барыин-Хемчик, Сүт-Хөл, Кызыл кожуунарнын чагыра даргаларындан келгилээ. Ыңчалза-даа кымга-даа хамаарышпас судтун хойлузуга езугаар үндүрген шийтирлерин кым-даа өскерттир эрге чок. Ындыг-даа болза “Суд шийтиренин күүселдерин дугайында” хойлузуга үндөзүлөп, юридиктиг арынны болгаш ажылдап турар кижилер суд шийтиренин күүселдезин сонгааралды азы дүргөдөдирин дилеп, кожуун судтарынга барып болур. Оон ыңай суд шийтирлериниң күүселдезин доктаадырын азы оон күүселдезиниң чурумун азы аргазын өскерттир дугайын база суд дамчыштыр дилеп болур.

Тамара ЗАЙЦЕВА.

ТОРУУПАТЧЫНЕН ХИИИЧЕР-БИЛЕ! Хүндүлүг чаававис Тамара Дегеевна КУУЛАРГА терүттүнгөн хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, кан дег кадикшылды, аас-кежикти күзөвишаан, даразында одуругалары баралгаттывис. Эки-бакты үлөжип кээр Эрим ынак чаавависка 50 харлаан хүнү-биле Белек кылдыр каш сөстү сөгөлдөвис. Хүндүткел-биле Аркадий, Лера МОНГУШТАРНЫН өг-бүлөүңден.

Хөктүг чугаалары

— Ол канчап турарын ол, олгум? — дээш ашак чоужу берген — Чашпанын аштап тур мен. — Күжүр олгум, ол чашпан эвес, картошканын сындыр — дээш, ашак бажын туттуңган Моңгун-Тайга улзуз ногаа культуразы шоолуг тарвазын сагынаанынга бодундан чөгөтөн. Анык, кежээ күдээниң чаа үнүп эгелэн картофелинин чартык кезиниң сыптарын тура со четтигипкен болган. Ашак хейде-ле чаа күдээниң кежээзинге өөрүндү, үредип алган сыптарынга хомудал-даа, оозунга черлик сыптары канчаар аштаарын өөредип эгелээ. Борис ОНДАР.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациязынын Парлаалга болгаш массалай информация чөлсектериниң талазы-биле хойлузуга тургустунган чорудууларына контроль болгаш бүрүктелүүнү Тыва девискээр эргеледип буюруктунган. Бүрүктелүүнү дугаары—Т 00007. ТР-нин парлаалга болгаш информация күркөмөтинин типографияныга парлан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). График езугаар ат салган шыгы 23 шак. Солунда парлааттыган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружуга дуушени барып болур Айттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

ЭЗОПТУҢ БАСНЯЛАРЫ

ТАРААЧЫН БОЛГАШ ООҢ ООЛДАРЫ

Тараачын назылап кырааш, бодунун оолдарын тергиниң ажылычыннар кылды каар бодай берген. Бир хун оларын кый деп алгаш, чугаалап-тыр. “Оолдарым, бо виноград дестериниң кайы-бирээ-дестини эртинеңер хөөп каан мен. Ол шагда-шагда болган чүве-дир ийин, уткан-дыр мен”. Ашак бурганнай бээр билек, оолдары хүүрөктерин туткулапкаш, ол чок-кавыны кижиги базар чер чок кылдыр колпарын каапканнар. Чалгаа эрлер чүңү-даа типпайн, чангылап келдее-даа, чымчатынган виногра-д дестери чүден-даа хой дүжүттү берген дижит. Басиңда чугаалап турары дег күш-ажыл — алдын шыгжамыр-дир. КОЙГУННАР БИЛЕ ПАГАЛАР Койгуннар бир-ле хүн аянга чыгып кээп, олардан кортук дидиг амытан чок деп чүвени медепер билгеш, хары угда шупту сугта дүжүп өлү бээр дээш бир элтпекке келгенер. Оларын кылажынын сөдүртүнчөк даажын дыңнаан пагалар хөөлбектин эн ханызынче шымы берген. Улуг койгун ону эскере тыртып кааш: “Көрүнер даан, бистен кортупкайлар бар-дыр, ам мунгарал-дегереп-даа канчаар бис” — деп өөрүп алгырган иргин Чамдык кижилер өске-лериниң качыгдалын көргөш, бодунуң човалачын чааымыктан аар болгу-лаар. ПАГАЛАР Чурттап турганы тулаазы согду бээр орта, ийи пага смелешкеш, чаа турлап дилеп салчыкканнар. Ыңчап чораш, бир кудукка кээп доктааганнар. Бирээзи тургаш боданмайны, олаче шурай берээли деп санал берген. Эскези аңаа удурлаанып. “Чурттай-ла берген дижит бис. Кудуктун суу согду берсе, оон канчап үнер бис, эш” — диген. Бодал чокка өстөдиг чоруурларын бо басия кичээндирин турар. Меңги ООРЖАК очулдурган.

“КЫСТАРЖЕ-ЛЕ ТУРАЛАЙН”

“Туралаар” деп сөс дыка озагай. Чагай утказы база бар, шөдул багай утказы база бар. Эр кижи биле эр кижи, кыс кижи биле кыс кижи туралажырга — шош, а кыс кижи биле эр кижи туралажырга — амдырал деп кысказы-биле чугаалап болур. Элден аа! Чагыс-ла сөс ийи аңгы уткалыг, эки, багай чанай бээр кижиле. Чечен-оол биле Чечекмаа туралажы берген деп улус дыңнаа: “Хаа, аас-кежиктиглерин аа, бот-боттарыңа тааржыр болган-дыр, чараштыр” — дижит амшайыр бээрлер. А Кайгал-оол биле Тевер-оол азы Ак-кыс биле Кара-кыс туралажы берген деп дыңнаа: “А богда, чүзүң-ге былаажы бержиктер ирги,

Хөктүг чугаалары

ат кылчыл кааптайн-на, кудугулар” — дижит дүвүрей бээр. Кыс кижиге ынакшырда база туралаар, эр кижиге чөнгөзлөөрде база туралаар. Өршээлинде, мен хөөкүй чүгө кыстарже-ле туралап чоруп көйиң ХОМУДАНЧЫГ-ДАА, ӨӨРҮНЧҮГ-ДАА Чадаана хоорайда каты Моңгун-Тайга чурттуг күдээзинге: — Чаа, хүрген, картошканыс чашпанын аштап турар, олгум. Мен база чеде бергеш дузалажыр мен — дээш. Күдээзи үне берген. Ашак бичин болгаш үнүп кээрге, күдээзи картофельдериниң сыптарын тура сол турган.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 индекс 667000. ТУРУГУЗУЧУЛАРЫ: Тыва Республикаыны Чезаа болгаш “Шын” содуу редакциянык коллектив. Кол редактор Светлана МОНГУШ. РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Чимчимаа Монгуш, Адыан-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек. РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43 34, кол редакторунуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3 36-82. Солун келбейн барганда даразында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР: Нитидел-политиктиг килдис — 3-39-15. Медеэлер албаны—3-34-98, Бухгалтерия—3-41 16. Солун неделяга үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражы 4036. Чатыг 84.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациязынын Парлаалга болгаш массалай информация чөлсектериниң талазы-биле хойлузуга тургустунган чорудууларына контроль болгаш бүрүктелүүнү Тыва девискээр эргеледип буюруктунган. Бүрүктелүүнү дугаары—Т 00007. ТР-нин парлаалга болгаш информация күркөмөтинин типографияныга парлан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). График езугаар ат салган шыгы 23 шак. Солунда парлааттыган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружуга дуушени барып болур Айттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.